

Садуақасов А.А.,
Нұржанова Ш.С.

**Демократиялық
қоғам құрудағы БАҚ-тың рөлі**

Автор бұл мақалада демократиялық қоғам құру жолындағы БАҚ-тың атқаратын қызметі мен маңыздылығын тақырып аясында зерттеп, бірқатар тұжырымдар жасайды. Демократиялық қоғам құруда әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, АҚШ және басқа елдердің БАҚ-тарына салыстырмалы талдау жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: демократиялық қоғам, БАҚ.

Saduakasov A.,
Nurzhanova S.

**The role of Mass Media in the
creating of democratic country**

In this article the author made the search and conclusions about the role and the meaning of Mass Media in forming the democratic country. Relying on the practice of USA and other countries in the creating of democratic country, the author made comparative analysis of Mass Media of these countries.

Key words: democratic society, Mass Media.

Садуақасов А.А.,
Нұржанова Ш.С.

**Роль СМИ в построении
демократического государства**

В этой статье автор проводит исследование и делает выводы о роли и значении СМИ в построении демократического государства. Опираясь на мировой опыт построения демократического государства, автор проводит сравнительный анализ СМИ США и других государств.

Ключевые слова: демократическое общество, СМИ.

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚОҒАМ ҚҰРУДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ РӨЛІ

Демократияның негізін салу қағидасы азаматтардың ақпаратты және білімді болуынан тұрады. Өз елінің қоғамдық өмірінде қарқынды рөл атқару үшін адамдар дер кезінде ақпаратпен қамтамасыз етілуі қажет. Өз елінде үздік басшыны таңдап алуға талпынған және жалпы мемлекеттік, сондай-ақ жергілікті деңгейдегі мәселелер бойынша жан-жақты негізделген шешім қабылдағысы келген азаматтар үшін тәуелсіз және жауапты бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) өте маңызды ақпарат көзі қызметін атқарады. Бұқаралық ақпарат құралдарымен таратылатын ақпарат экономикалық мәселелерді саналы түрде шешуге, жеке шешім қабылдауда және дұрыс саяси таңдау жасауда тең дәрежелі қажет. Ашық бұқаралық ақпарат құралдары мен тәуелсіз экономикалық жүйелер арасында тығыз байланыста өмір сүреді. Дүниежүзілік банктің жүргізген кейінгі зерттеулері дамушы елдер үшін экономикалық прогресс табысты болу үшін тәуелсіз БАҚ-тың қажеттілігі дәлелденіп отыр. АҚШ үкіметі шет елдердегі ашық және жауапты бұқаралық ақпарат құралдарының қалыптасуын қолдау саясатын жүргізеді және еркін баспасөз инфрақұрылымын қолдайтын заңшығарушылық базасын нығайтуға, қаржы жағынан тәуелсіздігіне, сондай-ақ мемлекеттік билік органдарындағы анықтық пен оқиғаны объективті түрде жалтақтамай бейнелейтін журналист мамандарын дамытуды қолдайды. Тәуелсіз және жауапты БАҚ қалыптастыру бұл – әрқашан тоқтаусыз қадағалауды қажет ететін әрекет. Біз бұл салада тоқтаусыз жұмыс естеуіміз керек, жаңа жағдайларға бейімделе отырып жаңа проблемаларды шешуіміз керек. Біз бастапқы мақсатты назарда ұстауымыз қажет, ол – өз өмірін анықтап дұрыс ақпараттанған шешім қабылдай алатын азаматтық қоғам (1).

АҚШ Мемлекеттік департаментінің халықаралық ақпараттық бағдарламасының кеңсесі шетелдік аудиторияға АҚШ-тың саясаты мен қоғамдық құндылықтарын түсіндіретін материалдар ұсынады. Кеңсе бұл бағытта, өз саясатын жүргізу мақсатында халықаралық қоғамдық бірлестіктердің алдындағы негізгі проблемаларын зерттеуге қатысты бес электронды журнал шығарады. Бұл журналдар – «Экономикалық перспективалар», «Ғаламдық проблемалар», «Демократия сауалдары», «АҚШ-тың сыртқы саясаты» және «АҚШ: қоғам мен

құндылықтар» – өз беттерінде АҚШ саясатына қатысты құжаттар мен материалдарды орналастырады, сонымен қатар осы тақырыптардағы қосымша ақпараттармен, сараптамалар, комментарийлер береді.

Журналдардың барлық нөмірлері ағылшын тілінде, испан, португал, француз тілдерінде, ал жекелеген нөмірлері араб және орыс тілдерінде басылады. Ағылшын тіліндегі нөмірлерінің шығуы шамамен айына бір рет. Ағылшын тіліндегі журналдың аудармалары әдетте екі-төрт аптадан соң жарық көреді. Бұл журналдардағы ойлар мен пікірлер әрқашанда Америка Құрама Штаттарының саяси көзқарастарын білдіре бермейді. АҚШ мемлекеттік департаменті бұл журналдарға сілтеме жасаған интернеттегі сайттардың мазмұны үшін жауапкершілікті етпейді; бұл жауапкершілік сол сайтты жасаушылардың мойнында. Тек, авторлық құқықпен шектеулер қойылған материалдардан басқа материалдарды журналдан аударып, АҚШ территориясынан тыс жерлерде бейнелеуге болады. Авторлық құқықпен қорғалған фото-суреттерді қолдануға тырысқан адамдар арнайы рұқсат алулары керек. Журналдың жарық көрген және алдыңғы нөмірлері туралы, жарыққа енді шығатын нөмірі туралы шолуларды халықаралық ақпараттық бағдарламасының кеңсесі дайындаған отаулық бетінен интернеттегі адресі бойынша оқи аласыздар «<http://usinfo.state.gov/journals/journals.htm>». Бұл нөмірлерді оңай қарап шығу үшін бірнеше электронды форматтарда, тапсыру, енгізу және бастыру онлайндық режимінде беріледі. Тәуелсіздігінің алғашқы жылдары Қырғызстандағы тәуелсіз басылымдар жаңа түрлі-түсті баспаханалардың құрал-жабдықтарын орнатуға мүмкіндік алды. Тәуелсіз және қарқынды бұқаралық ақпарат құралдарына көмек көрсету бағдарламасы төңірегінде бұл елге АҚШ Мемлекеттік департаменті құрал-жабдық алуға және қырғыз журналистерін оқыту курсына қаржы бөлді. Бұл жоба АҚШ-тың ашық бұқаралық ақпарат құралдарын қолдау сыртқы саясатының басты компоненті екендігін көрнекі түрде дәлелдей түседі. АҚШ-та бүгінгі күні өмірсуретін заңдардың пішіні Конституцияға енгізілген алғашқы оншақты түзетулер, «құқық биллиясынсыз» мүмкін еместі. Бірінші түзетуде былай делінген: «Конгресс сөз бостандығын және баспасөз бостандығын шектейтін заң шығармауы керек». Сөз бостандығы тек заң жүзінде өмір сүрмейді. Ол бүгін гүлденіп өмір сүреді, себебі америка халқы оны қадір тұтады. Бұл құбылыстың болуы, тәуелсіз баспасөз біздің

ұлы еліміздің құрылуында және дүниежүзілік жағдайда демократия мен адам құқы жағынан лидер болуында маңызды роль атқарады.

Бүгінгі күні Америкада баспасөз бостандығы дамып тұрғандығымен ол таза американдық феномен емес. Тәуелсіз және жауапты бұқаралық ақпарат құралдары кезкелген елде, соның ішінде демократиясы енді қалыптасып келе жатқан елдер үшін позитивті түрде ықпал етеді. Баспасөз бостандығы үшін әрекет ету анығында адам бостандығы үшін қызмет ету дегенді білдіреді. Адамдар өз елінің саяси өмірінде қызу-қанды роль атқару үшін олар ақпараттанып отыруы қажет. Тіпті, сайлау сияқты қарапайым құбылыс жеткіліксіз ақпараттың нәтижесінде қиынға түсуі мүмкін. Тәуелсіз баспасөз адамдарды басқарушылары туралы, басқа елдердің саясаты туралы, тіпті бизнес саласы туралы ақпараттандырып отырады. Америкадағы тәуелсіз баспасөзді қолдау толыққанды елдегі және әлемдегі жағдайды түсіністікпен қарауға негізделген, соның арқасында азаматтар адам құқын қорғайтын және негізсалушы азаматтық құқықты қорғауға қажетті институттар мен тәжірибелік бағыттарды таңдайды. Америка Құрама Штаты тәуелсіз және жауапты бұқаралық ақпарат құралдарын қолдайды, басқа мемлекетгерді осы баспасөз бостандығын қорғаудағы іс-тәжірибе тәсілін қабылдауға шақырады және бұқаралық ақпарат құралдарын дайындап қолдау, шетелдік журналистерге арналған бағдарламаларды қаржыландырады.

Бұл бағдарламалардың көбі баспасөз еркіндігі септігін тигізетін және демократиясы енді қалыптасып келе жатқан елдерге бағытталған. Бірақ баспасөз еркіндігі кез-келген ел үшін пайдалы нәтиже береді, американың тәуелсіз және жауапты БАҚ-қа көмегін төрт фактор жақсы түсіндіреді.

Біріншіден, Америка тәуелсіз және жауапты БАҚ дамуын қолдайды, себебі сөз бостандығы мен баспасөз еркіндігі негізсалушы және жалпы бүкіл адам құқын көрсетеді, ол құқыны адамзат қауымына жататын барлық адамдар иеленуі қажет. Бұл сенім АҚШ Конституциясында және Жалпы бүкіл адам құқы декларациясында бейнеленген. Оған америка елінің тарихындағы цензурамен және БАҚ қадағалауға қарсы елдегі және шетелдегі күресі дәлел бола алады.

Екіншіден, баспасөз еркіндігі ақиқат және толық демократияның құрылуы үшін қажет. Тек тәуелсіз баспасөз ғана сайлаушыларға ең үздік басшыларды таңдауына байланысты ақпарат бере алады. Мемлекет бұрмаланған фактілер-

мен ақпараттарын беру үшін көбіне мемлекеттік БАҚ-ты пайдаланады. Сондай-ақ, үкімет жекеменшік басылымдардың маңызды ақпаратты басуына немесе баспауына ықпал жасай алады. Бір сөзбен айтқанда тәуелсіз БАҚ мемлекет өз азаматтарының мұң-мұқтажын білдіретін, ал халық үкіметті қадағалап отыруын қамтамасыз етеді.

Тәуелсіз баспасөз түрлі редакция пікірлері мен коммерциялық жарнаманы қоғамдық пікірдің талқылауына ұсынады. Бұл тәсіл «ой базарын» бейнелейді, азаматтар мен тұтынушылар басқа ойлармен салыстыра отырып ең үздік пікірді таңдауына мүмкіндік туады. Осындай жүйе барлық көз-қарастарды қысымға ұшыратпай ең үздік нәтижесін таңдап алуды қамтамасыз етеді.

Үшіншіден, оқиғаны ашық бейнелеу мен тәуелсіз, ашық тиімді экономика арасында тығыз позитивті байланыс бар. Экономикалық өсім жалпы өмірдің жақсару деңгейіне, білім беру мен денсаулық сақтау деңгейінің көтерілуіне – бір сөзбен елдегі тәуелсіз өмірдің жақсы деңгейге көтерілуіне, жалпы тұтас тұрақты бейбіт өмірге әкеледі. Жақында Дүниежүзілік банктің жариялаған «Баяндау құқы» атты жариялымы БАҚ-тың экономикалық өсімді қолдаудағы ролін деректі түрде дәлелдей түседі. Кітаптың алғы сөзінде Дүниежүзілік банк тобының президенті Джеймс Д. Вулфенсон былай деп жазады: «Кедейлікті азайту үшін біз ақпаратқа қолжеткізуді жеңілдетуіміз керек және ақпараттың сапасын жоғарылатуымыз қажет. Үлкен ақпаратқа иелік еткен адамдар жақсы таңдау жасауға мүмкіндік алады». Тәуелсіз БАҚ пайдалы технологияны тарата отырып бизнес саласында тиімді тәсілдердің алмасып отыруына, сауда әріптестерін жасауға және экономикадағы тиімділікті арттырады. Сондай-ақ, оқиғаны ашық бейнелеу елдегі және шетелдегі инвесторлардың сенімі мен қолдауын сақтайды.

Төртіншіден, Американың тәуелсіз және жауапты БАҚ-ты қолдауы американың нақты істері мен мүддесін дәл бейнелейді. Америка Құрама Штаты адам құқы мен демократияны, аштық пен ауруды жоюды, әлемдегі қауіпсіздікті қолдауға тырысады. Бірақ, өкінішке орай, көбіне мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдары мен жекелеген топтар АҚШ-тың осы саладағы саясаты мен мақсаттарын бұрмалап, дұрыс бейімделмейді.

Антиамерикандық көңіл-күйлермен күресу үшін және бүкіл әлемді АҚШ туралы сапалы ақпараттандыру үшін тәуелсіз және жауапты БАҚ қажет. Қырғызстанға баспахана құрал-жабдықтары ретінде көрсетілген қомақты инвестицияға

қосымша АҚШ-тың мемлекеттік департаменті мен халықаралық даму агенттігі баспасөз еркіндігін қолдай отырып, БАҚ-на байланысты оқу және басқару бағдарламаларын қаржыландырады. Мысалы, 2003 жылы бұндай қаржыландыру Әзірбайжанда және Қазақстанда, журналистердің халықаралық орталығының баспахана және редакция қызметкерлерін даярлау бағдарламасына қаржы бөлінеді. Бағдарламаның қатысушыларын кәсіби этикаға, журналистік зерттеулер жүргізу тәсілдеріне және мемлекеттік қаржыландырушылар мен қызығушылық ниеттегі топтардан қалай тәуелсіздік сақтап қалу керектігіне оқытып үйретеді. АҚШ-тың мемлекеттік департаменті мен халықаралық даму агенттігі қаржыландыратын бағдарлама Оңтүстік-Шығыс Еуропада жылдық циклда семинарлар өтеді, онда журналистерге әйелдерді және қыздарды сағу проблемасын жақсы бейнелеуге мүмкіндік береді. АҚШ-тың халықаралық даму агенттігімен қаржыландырылған және халықаралық коммерциялық емес «Интер ньюс» ұйымы іске асыратын бағдарламалар, демократиясы дамып келе жатқан елдердегі журналистер Камбоджа мен Индонезияда тұрақты және тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарын құруға үйретеді. Тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары бүкіл әлемде жабық репрессивті режимдердің өрістеуі үшін, ашық және нәтижелі қоғам құруда басты қуатты күш ретінде дүниеге келді. Тәуелсіз нарыққа және демократияға жылжу қазіргі кезде шын мәнінде дүниежүзі бойынша жүріп жатыр, әсіресе бұл бағыт «суық соғыстан» кейін белең алды, бірақ оның нәтижесін болжау мүмкін емес, себебі ондаған жылдар бойы репрессия бет-пердесінің астында тығылған қара ниетті күштер шыға бастады. Тіпті көптеген елдерде қайтадан нәсілшілдер, лаңкестер, ұлтшылдар, қылмыстық синдикаттар, есірткі мафиясы және саяси радикалдар шыға бастады. Бұл бұрынғы Кеңес құрамындағы елдермен Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріне, олардың демократиясына, үкіметтік ресми органдарына, білім беру, денсаулық сақтау, қауіпсіздік, жаңа экономика саласындағы мүмкіндіктер мен инвестиция келуіне жағдай жасау, сауда-саттықты дамыту сияқты пайдалы құбылыстарына зиян келтіретін сын.

Екі жүз жыл бұрын ол туралы Президент Томас Джефферсон жақсы айтып кеткен: «Барлығына бірдей қауіпсіздік баспасөз бостандығында жатыр». Ал 1823 жылы Джефферсон: «Сөз бостандығына еркіндік берілгенде қоғамдық, пікірдің күшіне қарсыласу мүмкін емес, сондықтан ол тұрғыдан толқулармен келісу қажет, се-

бебі ол тынық судың лайланбауы үшін қажет» деген (2). 1990 жылдан 2001 жылдар аралығында АҚШ-тың халықаралық даму жөніндегі агенттігі бұрынғы кеңестік кеңістіктегі дамушы елдердің тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарын дамытуға 270 млн.доллар қаржы жұмсады. Бұл жұмсалған қаржының 182 млн.доллары Шығыс Европаға және бұрынғы Кеңестік сателиттерге, ірі тәуелсіз бұқаралық ақпарат компанияларына инвестиция ретінде Сербия мен Боснияға бөлінді, ол 2000 жылы сайлаушылардан жеңіліс тапқан президент Слободан Милошевичтың, Хорватиядағы, Босния мен Косоводағы қанды соғысты басқару алдында бөлінген еді.

АҚШ мемлекеттік департаменті қаржыландыратын Халықаралық даму жөніндегі агенттігінің бұқаралық ақпарат құралдарын қолдау бағдарламасы төрт негізгі бағытты қамтиды. Соның біріншісі журналистерге білім беру. Американдық журналистер мен оқытушылар шетелдерге жіберіледі, олар жұмыс істеп жүрген журналистермен материалды беру пішіні жайында, дәлдігіне, сыртқы пішіні, объективтілігі жөнінде, ақпарат жинау, баяндау түсініктілігі, баяндайтын фактіден комментарийді бөліп алу туралы және оның шығу көзін қорғау сияқты мәселелер төңірегінде әңгіме өткізеді. Бұндай әңгімелесу барысында жергілікті мамандарда қатысады. Сондай-ақ, журналистерге ұлтаралық конфликтіге байланысты тақырыптарды қалай ашу керектігін, әйел адамдардың құқы, ВИЧ/СПИД сияқты тақырыптарды жан-жақты ашу жөнінде әңгімеленеді. Бұдан басқа сол журналистерді Америка Құрама Штатына шақырып сондағы американдық газет, радиостанция және телестанция жұмысымен жақынырақ таныстырады. Америка жағдайындағы тәуелсіз баспасөздің жұмыс істеуін байқайды. Алыстан келген журналистер сонымен қатар «Америка дауысы» радиостан-

циясындағы, жоғары оқу орындарындағы арнаулы семинарлар мен курстарға қатыса алады.

Екінші қыры тәуелсіз БАҚ-ты қолдау медиа-бизнесінің дамуына жатады. Мемлекет тарапынан бақылаудан арылу үшін бұқаралық ақпарат құралдары өз бетінше табыс таба білуі керек, лайықты төлемақы төлеп баспаханада бастыру, тарату шығындарын толтыруы қажет. Кейбір кедей елдерде тілшілерге өте аз төлемақы төленеді, соның нәтижесінде олар басқа ақпарат көздерінен немесе пресс-конференцияларда конвертке салынған ақшалай көмек алады. Американдық бағдарламалар БАҚ иелері мен басшыларын тәуелсіз болуы үшін жарнамамен жұмыс істеуге, маркетингке, қаржы менеджментіне үйретеді. Бұл бағдарламалар сондай-ақ техника-экономикалық негіздеме жасауға, бизнес-жоспар, тиражын белгілі жарнамалық бағалауға байланысты аудиторлық бюро құруға көмектеседі.

Американың тәуелсіз БАҚ-ты қолдануындағы үшінші қыры – жергілікті журналистердің тобы мен баспагерлер, құқық қорғаушы немесе үкіметтің жұмысын бейнелейтін және т.б. тақырыптарды қорықпай көрсетуге мүмкіндік беретін заң шығарушыларға көмек көрсету болып табылады. Сонымен қатар Американың қаржысы БАҚ-мен жұмыс істейтін, құқықтық жағынан қорғауға алатын заңгерлерді оқыту үшін де бөлінеді.

Төртінші қыры – журналистердің, редакторлардың, БАҚ иелерінің кәсіби бірлестігін құруға әрекет етеді. Бұндай ұйымдар жеке тұлғаларын қорғайтын, бірігу функциясының орындалуын алға тарта отырып, стандарттарды анықтау, сапаны жоғарлатып жұмыстың берік болуына ұйытқы болатын, мемлекеттік құжаттарға қолжеткізуді кеңейту, мәжілістермен мемлекеттік шенеуніктерден сұхбат алу мәселесін жеңілдетеді.

Әдебиеттер

- 1 Ғаламдық проблемалар. АҚШ Мемлекеттік департаментінің электронды журналы, 2003 жылдың ақпаны, 8 том, 1 нөмірі
- 2 Фредерик Шик «Демократия құрудағы тәуелсіз БАҚ-тың рөлі»
- 3 <http://www.aspeninst.org/c&s/index nx.html>
- 4 <http://www.iejmc.org/>
- 5 <http://www.cpj.org/>
- 6 <http://www.freedomhouse.org/pfs2002/pfs2002.pdf>
- 7 <http://www.ia.org.za/>
- 8 <http://www.icfj.org/>
- 9 <http://www.ifex.org/>

References

- 1 Galamdyk problemalar. AKSH Memlekettik electrondy jurnaly, 2003, akhpan, 8 tom, №1
- 2 Frederick Shik «Demokratiya kurudagi tausiz BAK-tyn roli»
- 3 <http://www.aspeninst.org/c&s/index nx.html>
- 4 <http://www.aejmc.org/>
- 5 <http://www.cpj.org/>
- 6 <http://www.freedomhouse.org/pfs2002/pfs2002.pdf>
- 7 <http://www.ia.org.za/>
- 8 <http://www.icfj.org/>
- 9 <http://www.ifex.org/>